

HEINRICH ZSCHOKKE

DIOKLECIJAN U SALONI

PREVELA S NJEMAČKOGA

MIRA ČUBELIĆ

Car Dioklecijan

SPLIT 1928.

HRVATSKA ŠTAMPARIJA GRADSKJE ŠTEDIONICE

**NAKLADA
HRVATSKE KNJIŽARE
SPLIT**

HEINRICH ZSCHOKKE

DIOKLECIJAN U SALONI

PREVELA S NJEMAČKOGA

MIRA ČUBELIĆ

Car Dioklecijan

SPLIT 1928.

HRVATSKA ŠTAMPARIJA GRADSKJE ŠTEDIONICE

**NAKLADA
HRVATSKE KNJIŽARE
SPLIT**

Ova novela Heinricha Zschokke bila je štampana godine 1843. u Aarau. Dvadeset godina kasnije bila je prevedena s njemačkoga i izdana ćirilicom kao posmrtno djelo Miloša Stojanovića u Oedenburgu 1853. (p VIII., 86, 8., Sr. Valentinelli, Bibliografia della Dalmazia, Supplementi alla Bibliografia p. 99, n. 768.)

Drugi put je ovu novelu preveo nepoznati pisac, te je izdana nepoznate godine u nakladi Hartman (Kugl-Deutsch) u Zagrebu. Onaj prvi prevod, uza sve moje nastojanje, nisam mogao nikako pronaći, a drugi, koji je veoma slab, posvema je iscrpljen. Smatrao sam u interesu naših domaćih starina i prilika, da se ovo djelce ponovno izdade, pa sam zamolio gdju Miru Čubelić, da tu stvar ponovno prevede, čemu se ona spremno odazvala i vrlo dobro taj zadatak izvršila.

Tako eto dajemo na čitanje osobito Splitsanima, kao gradjanima Dioklecijanove palače i baštinicima starinskog dalmatinskog centra ovu lijepu novelu, tiskanu najprije u podlisku »Novoga Doba«, a sada u ovoj posebnoj knjižici.

Don Frane Bulić.

Valerija kći Dioklecijanova

Dioklecijan u Saloni.

SIRAC TIMOLAJ AGATIJU U MESANI.

Primi, dragi Agatije, ovim maleni dar, što ti ga obećah. Kad mi je Hrisaores u našim povjerljivim zabavicama ispričao zgodu svoga brodoloma i pripovijest svoje ljubavi, te sadržaj svoga razgovora s carem Dioklecijanom Jovijem, odmah sam sve tačno pobilježio, kako mi je ostalo u sjećanju, i šaljem ti, da se od svega ovoga poslužiš onim, što će biti najdostojnije za povijest našega velikoga učitelja. Ti posjeduješ dar da sve ono, što je lijepo i dobro, znadeš i lijepo prikazati i kao što je Hrisaores pravom mudrošću natkrilio svoga učitelja Porfirija Tirca, tako ćeš i ti Agatije, kao pisac natkriliti istinoljubljem i dražešću pripovjedanja i samoga Jambliha.

Doduše već je i Klaudije Eustenije u svojoj prvoj povjesnoj knjizi opisao dolazak Hrisaoresov u Solin i veliko poštovanje što mu ga je Dioklecijan iskazivao, no ipak mu mnoge prilike i zgode, kao na primjer razgovor carev s mudracem, ostadoše nepoznati. Jer da je to mogao znati, ne bi bio propustio zabilježiti mnoge znamenite riječi svog gospodara, pošto mu bijaše jedina težnja, da ga svakom prilikom slavi i veliča, a ne bi bio prešutio ni razloge duševne boli, koje izjedahu njegovu kćerku carevnu Valeriju.

Uistinu, dragi Agatije, kad bi ti htio urediti i izglati ove nesredjene retke koje ti šaljem, Peloponežanin Hrisaores bi po tebi postao učiteljem kraljeva i velikaša.

Novelista Zschokke mjesto da je ovoj svojoj noveli dao naslov Dioklecijan u Aspalathos-u, dao je Dioklecijan u Saloni. Ne samo da Salona dolazi mjesto Aspalathos kod pisaca IV. v. po Krs. kod kojih je govora, da je Dioklecijan umro u Saloni, a ne u Aspalathosu, nego taj se običaj proteže u dokumentim sve do XV. v.) (Fr. Bulić, Car Dioklecijan, njegovo ime, njegova domovina i mjesto gdje se rodio, kada, gdje i kako je umro str. 34 posebnog otiska preštampana iz Vjesnika arheološkoga Društva u Zagrebu nove serije. (Svezak XIII.)

D. F. B.

Dioklecijan u Saloni.

NEKAD TIMOČAL AGATAJU U MESSANI

U ovom delu, koji se odnosi na život i delovanje Dioklecijana u Saloni, treba da se razmotri njegovo mesto u istoriji Rimskog Carstva. Dioklecijan je bio jedan od najmoćnijih vladara tog vremena, koji je uspeo da stabilizuje carstvo nakon dugog perioda građanskog rata. Njegov vladavina je bila karakteristična po reformama koje je sproveo, uključujući i deljenje carstva na četiri dela. Ovo je bilo važno za održavanje jedinstva i stabilnosti Rimskog Carstva u njegovim poslednjim danima. Dioklecijan je takođe poznat po svojoj odluci da se povuče u Saloni, gde je proveo poslednje godine svog života. Njegova odluka je bila posledica želje da se povuče od javnog života i da se posveti religioznoj i kulturnoj delatnosti. U Saloni je izgradio veliki kompleks, koji je danas poznat kao Dioklecijanov kompleks. Ovaj kompleks je bio centar političke, pravne i kulturne delatnosti u Saloni. Dioklecijan je takođe bio poznat po svojoj odluci da se povuče u Saloni, gde je proveo poslednje godine svog života. Njegova odluka je bila posledica želje da se povuče od javnog života i da se posveti religioznoj i kulturnoj delatnosti. U Saloni je izgradio veliki kompleks, koji je danas poznat kao Dioklecijanov kompleks. Ovaj kompleks je bio centar političke, pravne i kulturne delatnosti u Saloni.

I.

HARITIN KIP.

Za vrijeme koje je naš učitelj Peloponežanin Hrisa-ores proboravio u Rimu, posjećivao je samo kuću mudroga Porfirija, kod koga je sakupio bogato znanje i naučio se lijepom govorništvu, a kad se je htio odmoriti i oporaviti, odlazio je samo u ljetnikovac bogatog i učenog Nepocijana, jer — kako je sam obično govorio — u kući starog Porfirija uživao je njegov duh dragocjeno gostoljublje, a u vili Nepocijana njegov estetski osjećaj.

U Nepocijanovoj palači između ostalih čudesnih stvari nalazio se i Haritin kip, koji je svojom ljepotom nadmašivao ne samo sve ono što se vidjelo do sada, nego i sve ono što su grčki majstori ikada stvorili. Ali ljepota toga kipa nije ležala samo u savršenoj skladnosti linija ili u nježnosti, istinosti i živahnosti oblika, već u nekoj izvjesnoj dražesti ženskog lica i cijelog tijela. Činilo se da goli mramor diše i šapće slatke riječi; da je taj mramor prozirna koprena beskrajno lijepe duše, koja pod njim lebdi.

— Da me je htjela ciparska božica uslišati, kao nekoć Pigmaliona i oživjeti ovaj kip, ja bih se uistinu čuvao zamoliti je za tu milost, jer bih se bojao da se možda ne iznevjerim istini i ne poginem očaran u neizlječivom ludilu, dok bi vječni opoj duše otrovao moj duh.

I kad je skoro zatim Hrisaores ostavljao Rim, opraštao se je s kipom jednako bolno kao i sa svojim učiteljem mudrim Porfirijem, jer — nadodao bih — njega je običajna moć navike upravo nekom zahvalnošću vezivala i s kipom i s učiteljem. No on se ipak u to vrijeme uputi u Grčku, da sluša predavanja tamošnjih svjetskih mudraca, i onda, da odande predje preko Aleksandrije u Egipat. Imao je tada trideset godina.

Već se je drugi dan nakon njegova odlaska iz Italije podignula na moru velika oluja, koja je od časa do časa postajala sve jačom. Mornari su podvostručenim silama

nastojali da vladaju brodom, ali im konačno ne preosta ništa drugo, nego da se prepuste jačem elementu, pa su mnogi, a i sam kapetan ladje slabo prikrivali svoje očajanje i zdvojnost, te ga izražavahu na različite načine. Dok su jedni kroz bijesno hujanje valova vapili olujnom nebu, kao da bi svojom vikom htjeli ganuti njegovo milosrdje, dotle su drugi bjesnili, psovali i šakama tukli sad sebe, sad strane broda poput bjesomučnika. Neki su opet sjedili nepomični i blijedi kao mrtvi; strašim je dušu istisnuo prije, nego ih je moglo progutati more. Samo dva mornara, i to najniža u službi, ostadoše bez ikakva traga bojazni ili straha, pa su naprotiv pomagali s velikom brzinom i spretnošću tamo, gdje se još dalo pomoći. A kad im je tama noći osujetila svaki napor, odoše u jedan kut i tu od časa do časa pjevahu pjesme u slavu najvišeg Boga. Po tome upoznade Hrisaores, da su ta dva čovjeka kršćani, pa se i on radosno pridruži njihovoj pjesmi, te ih još sam potkrjepljivaše nadom i pouzdanjem.

Kapetan broda, čuvši pjesmu Hrisaoresa i obojice kršćana, silno se razgnjevi, stade ih koriti i napokon im zapovjedi, da šute.

— Jer — reče kapetan — vaša drzovitost podruguje se bogovima i izazivlje njihovu srdžbu. Možda nam nesreća i dolazi zbog vas, jer opažam da ste kršćani!

Zatim pozove svoje preostale mornare: moć neba i ponora mora se izmiriti žrtvom, pa za to valja kršćane baciti u bijesno more.

I moguće bi njegova zapovijed bila zaista odmah izvršena, da nije u taj čas preko cijelog pramca zapljusnuo tako snažan val, da ga je oborio na tle i on — zamuknu.

Hrisaores tada reče:

— A šta sad? Zar ne leži svuda ispod nas grob? Majčine ruke njišu nejaku djetešce nad ponorom smrti, a nas na ovim daskama olujine nad proždrljivom dubinom. Jer za onoga koji je svijestan da će vječno živjeti, gubitak njegova tijela nije veći od gubitka njegove kabanice. Malena je zemlja, tek kaplja ogromnoga mora, ali beskonačna je domovina, koju nam je Isus dosudio. Zato treba da se veselimo, dogodilo se što mu drago. Jer Svemogućići nije nam ništa bliži na dahu proljetnog povjetarca, negoli u razornoj buci olujine i valovlja.

U osvit dana nije bijes mora postajao veći, ali je bio vidniji. Činilo se je da se je svijetlo dana pokazalo samo zato, da osvijetli svu grozotu smrti, koju je tama noći htjela sakriti. Bez prestanka vitlao je vjetar krhkim brodom i bacao ga prema hridinama ilirske obale. Svi su predviđjali svoj konac. Svaki bi se čas vidjeli okruženi sjajnocrnim klisurama i grebenima, koji su se sad gubili pod valovima, sad opet kao sablasti ogromnih dubina stršili iz bijele pjene uzburkane vode. A kad se tako u toj borbi približilo podne i grebeni postajali sve gušći, očaj ponaraste. Činilo se, da svaki val donša sa sobom smrt.

A kapetan broda okrene se posadi i viknu:

— Bacite ove kršćane u more, da radi njih ne izginemo svi!

I nakon tih riječi osjeti Hrisaores, kako su ga pograbile ruke kapetana i njegovih mornara i kako mu je tijelo kliznulo niz palubu. Žrtva posvećena smrti osjetila je još samo hladni zagrljaj vode i ništa više. Smrt ga je primila kao svoj plijen, da ga kroz predvorje besvijesnoga sna uvede u svoje carstvo.

Ali uslijed silnih bolova Hrisaores se ponovno probudio i kad je otvorio oči, a vid mu se sve jače razbistri-
vao, vidio je pred sobom medju tamnim, maglenim likovima tačno i jasno Haritu iz Nepocijanova ljetnikovca, te kako se kao krasna prikaza nagnula nad njega i ponovno nestala. Još je živio, ali samo u snu, u onom čudnom stanju, gdje se radost poznavanja spaja s besćutnom tamom. I on iznova klone u tu tamu. Upravo kao što je malo prije njegov brod upadao u jazove i dizao se na visove vala, tako je sad i njegova duša lebdila izmedju plime i osjeke života, od čega su mu zamirali osjećaji u njegovoj nutrini i ponovno se odrazivali na vanjskim čutilima.

II.

DURASOV I FANIJIN OTOK.

Kad je Hrisaores po drugi put došao k svijesti, opazio je da se više ne nalazi na moru i pod otvorenim nebom, već u nekoj priprostoju, ali čistoj sobici, ispružen na mekanom ležaju, dok mu je uz uzglavlje stajao jedan čovjek sa dvije mlade žene. Ali kad je pohlize promotrio

mladju učinilo mu se, da je pred njim ponovno oživjela Nepocijanova Harita. No taj pogled i susret ne pobudi u njemu ni začudjenja, ni znatiželje, a niti onog ugodnog osjećaja, što ga je imao u Rimu promatrajući lijepi kip iz hladnog mramora. Njegova duša riješila se svih spona, što su ga vezivale sa dražestima zemaljskih stvari i to čudo promatrao je Hrisaores onim posebnim mirom i beséutnošću, kao kad se u snu susretne nečiji davno mrtvi lik, pa ga se bez začudjenja promatra.

Istom slijedećeg dana, kad se Hrisaores probudio iz dugoga i teškoga sna, počeo se sprijateljivati sa stvarima što ga okruživahu, pa je, premda oslabljen i iscrpljen, ipak povjerljivo odgovarao na zabrinuta pitanja svoga gostoljubivoga domaćina. I tako dozna da je to ribar imenom D u r a s,*) te da ga je on našao na moru svega ogrezla u krvi i polumrтва ga prenio u svoju kolibu. I sad je osjećao bolove na povezanoj glavi, pa mu Duras ispripovjedi, da su mu na glavi dvije duboke rane, zbog kojih bl uslijed velikog gubitka krvi bio umro, da ga nisu našli i brzo mu pomogli. Jedna od njegovih njegovateljica bijaše ribareva žena po imenu F a n j a, a pratilo ju je dvoje dječice, od kojih je još jedno držala na prsima, dok druga mlada žena što toliko nalikovaše Hariti, ostade nepoznata. Nju nitko ne imenova, a ona se ne povraća sada, pa ni slijedećih dana.

Ribar življaše sa svojom ženom i djecom vanredno sretno na svom malom otoku, u potpunoj samoći. Cijeli je otok bio samo jedna ogromna stijena, koja se izdigla iz mora blizu dalmatinske obale, nedaleko Solina. Taj je otočić sa sviju strana bio okružen grebenima i Duras je jedva našao toliko zemlje i mjesta da je sagradio kolibu, a ostali dio razdijelio na vrt i livadu, po kojoj je paslo nekoliko koza i ovaca.

*) (Novelista Zschokke lako da je uzeo ovo ime Duras iz djela Lucii de Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. Amstaelodami 1633. str. 89., u komu djeluje Vranjic sada poluotočić, za tursko doba i otočić, kad bi mu se naime za potrebu presjekla prevlaka kojom je vezan sa kopnom, a zvao se po Luciću Durana (Fr. Bullettino d' archeologia i storia dalmata 1913. p. 30. nota 2.) Misli se pako da Lučićeva Durana dolazi od Urana, Vrania, kako se nalazi u dokumentima pisano selo Vranjic. — D. F. B.

Premda je Duras bio niskog podrijetla, to mu ipak cijelo držanje odražavaše toliko ljubezljivosti, ljupkosti i ugladjenosti i činilo se da unatoč svome siromaštvu, koliba obiluje svime što je potrebno za život. I premda su se Duras i Fanija hranili prostom i teškom hranom, to su ipak bolesnom Hrisaoresu, čim je pokazao želju za jelom, donosili finih i ukusnih jela, pa dapače i veoma dobra vina, samo da ga okrijepe. Sve je to Hrisaoresa silno zadivljavalo, pa ga je veoma boljelo što svom brižnom gostoprimecu ne će moći odmah vratiti ljubav za ljubav, jer s broda nije spasio ništa drugo do svojeg odijela. I kad se Hrisaores oporavio, odmah sve što mu se desilo javi svojim prijateljima u Rim i zamoli ih za novčanu pomoć, koju su mu darežljivi i bogati rimski prijatelji poslali prije, nego što je ostavio Durasov i Fanijin otok. O brodu, s kojega su bacili njega i onu drugu dvojicu, nikada se više nije ništa čulo. Bez dvojbe ga je progutalo bijesno more.

Ribar i njegova mlada žena, premda nastojahu prikriti svoju vjeru, bijahu potajni štovatelji Hristove nauke, a ne pogani, a Hrisaores, promatrajući mnoge prilike i razgovore, razaznao je da su kršćani, pogotovo jer se Fanija, kad bi bila sama s djecom, izdavala, misleći da bolesnik spava. Jednoga dana zato, da svoje gostoprimece riješi svakoga straha i stege, sam Hrisaores stade im pripovijedati o božanskoj nauci i hvaliti beskrajnu ljubav vječnoga Oca spominjući Hrista. Kad su to čuli ribar i njegova žena, još se nježnije zauzeše za nj i njegovu sudbinu i od sada je Hrisaores čestoputa zajedno s njima molio.

Nekih pet dana živio je tako Hrisaores u toj sretnoj kolibici, kad jedne večeri zajedno sa Fanijom udje u sobu neka nepoznata žena. To kao da je bio oživljeli mramor iz Nepocijanovog ljetnikovca. Sada prvi put osjeti silno začudjenje nad neprotumačivom zgodom. Jer ono, što je vidio prvog i drugog dana, smatrao je Hrisaores posljedicom vrućice i bolesne mašte, pa nije o tome svome gostoprimecu ništa htio pripovijedati. Ali sada, kad ga je Harita oslovila riječima sućuti i nježnosti, njegovo začudjenje bijaše tako silno, da nije mogao ni progovoriti, dapače, kako je bio slab, pao je ponovno u nesvjesticu.

Kad se osvijestio i zatražio kapljicu vina da se okrijepi, uzela je sama Harita iz Fanijinih ruku posudu, klekla do bolesnikova kreveta i pridržala čašu, jer on bijaše preslab, a da bi je sam mogao držati. Kraj toga nije mu

izbjeglo, da je ova strana žena, premda jednostavno, ipak dragocjenije obučena od Fanije, pa i finoća pukeza i crta na njezinom licu, kao i nježnost njezinih ruku, odavaše da ona nipošto ne spada u ribarevu obitelj.

Zato, kad joj se Hrisaores zahvaljivao, reče:

— Ne znam, čime sam ja siromašni brodolomac zaslužio da me ti dvoriš?

A ona, zarumenivši se, odvrati:

— Zar da jednom čujem prijekor: bijah bolestan, a vi me ne pohodiste? Što učiniste jednomu od najmanjih, to ste učinili i meni!

Kod tih riječi prepozna Hrisaores, da je i Harita kršćanka i on je blagoslovi. A u daljnjem razgovoru otkri joj zašto ga se toliko dojmio njezin dolazak i njezina neobična pojava. I kad je bio govor o Nepocijanovu mramornom kipu božice Harite, ona se sva zbuni i dodje u očitu nepriliku. Zažarena lica i oborenih očiju okrenula je glavu, kao da se stidi ili što je slična poganskoj božici, ili što se toliko hvali njezina ljepota. I Hrisaores, protumačivši sebi tako njezinu nepriliku, zašuti. A ona postade zamišljena i doskora ode.

Istom kad je Harita otišla, požali Hrisaores svoju nepreznost i osjeti neopisivu težnju da još jednom vidi čudnovatu ženu.

Kad se je vratila ribarica Fanija, koja je svoju prijateljicu pratila sve do mora, gdje ju je opet Duras običavao dočekati čamcem i prevesti na kopno, upita Hrisaores, tko je i otkuda dolazi lijepa neznanka.

A Fanija se toliko prestrašila toga upita, da je sva zbunjena nesigurno odgovarala, što je Hrisaoresa još više iznenadilo. I reče:

— Moja prijateljica zabranila mi je da tebi, nepoznatom čovjeku, povjerim njezino ime, jer ona ima razloga da izbjegava svaki slučaj, koji bi je mogao izdati, kao i to da je ona kršćanska. Stoga je vazda zovi samo Haritom, kao što si je i do sada običavao nazivati, a mi ćemo se već razumjeti. Još mi je zapovjedila da ti kažem, ako ti ikad, nakon što ozdraviš, odeš na kopno i ako je igdje vidiš, da ničim, ni kretom ruke ni riječju ne odaš i ne pokažeš, da je poznaš, kako je ne bi učinio nesretnom. Jer njezin je otac mirni posjednik u Solinu, ali čovjek staroga mišljenja i zakleti neprijatelj kršćanske vjere. On bi joj uskratio dozvolu da dolazi na ovaj otočić, a lako bi se moglo dogoditi da i nas odavde otjera i tako baci u bije-

du i nevolju. Ovaj otok je njegovo vlasništvo i mi na njemu živimo neograničeno samo dobrotom njegove pobožne kćerke.

Od tada nije više Hrisaores ni jednim upitom nastojao doznati pravo ime Haritino, ali njegove su misli čestoputa išle k lijepoj ženi. Zbog rane na glavi i vrućice, koja mu se ponovno vratila, morao je Hrisaores još nekoliko nedjelja ostati u sobi, a za to vrijeme poslaše mu prijatelji iz Rima mnogo više novaca nego mu je bilo potrebno, pa je u Solinu dao kupiti pristojna odijela.

Kad se već bio toliko oporavio, da je jednoga krasnoga jutra po prvi put mogao izaći iz kolibe i šetati po otoku, sretno ga Fanija s djecom. Ona se prepadne, jer ga nikad nije vidjela na dvoru izvan kolibice, te ga u prvi mah ne prepoznava u novom odijelu.

A kad je vidjela, da je to uistinu Hrisaores rekne:

— Neka je hvala Svevišnjemu i Milosrdnome, koji ti je pomogao da si ozdravio. Uistinu sam mislila da si stranac! Nisam te prepoznala i nikad ne bih mislila, da si tako stasit i skladan čovjek!

A dijete, koje ga je do sada vidjevalo samo povezane glave i u krevetu, povjerljivo i sigurno pridje k njemu i dade mu ruku. Hrisaores je uživao svježinu vazduha i radost života pod vedrim nebom. Raskrillio je ruke, kao da će zagrliti nebo i more kao svoje davno izgubljene prijatelje. Često puta govorio mi je o neiskazanom udivljenju tih časova, kad se njegove oči nisu mogle nagledati dosta zelenila grmlja i trava i sjajnog odraza tihe površine mora. Pred njim se tamo na drugom kraju prostirala dalmatinska obala slična ogromnoj, nepomičnoj slici sa razasutim kućama po uvalama. I tad je vidio tornjeve i palače bogatog rimskog grada Salone, te vodovod na stupovima i lukovima, kako je spojen sa sjajnim carskim dvorovima cara Dioklecijana, koji su nalikovali više nekom velikom gradu, nego li dvorcu za ljetovanje.

Dok je on još razmatrao daleko nad morem bjelasajuće-se ljetnikovce, gdje je tada obitavao neki veliki knez, koga su nazivali ocem careva i koji je u dubokoj starosti uživao tihi mir, nakon što je svojevrijedno ostavio gospodarstvo nad čitavim svijetom, prekine ga u njegovim razmišljanjima o nekadanjoj Dioklecijanovoj veličini i o njegovom povratku u skrovitost zatišnog života jedan čamac. Taj se čamac, prekriven radi žarkih sunčanih zraka, pliskao na valićima i primicao otoku. Hrisaores prepoznava u

njemu svoga prijatelja i gostoprimca Durasa, a kad je čamac pristao uz obalu, iz njega, ispod njegovog zaklona, pokaza se Harita.

Harita se, vidjevši Hrisaoresa, vidljivo iznenadi, a ne manje i sam Hrisaores. No ipak, prepoznavši ga, ona mu se prijazno nakloni, a on je povede prema kolibi u sjenu odrine i maslina.

Duras i Harita stadoše sad slaviti prijateljevo ozdravljenje, a on im je pripovijedao o svojim nekadanjim doživljajima, o svojim putovanjima i zgodama, te kako je, dirnut krjepošću i stalnošću Hristovih sljedbenika, već rano, kao mladić, primio Isusovu vjeru i u njoj se učvrstio prijateljujući s kršćanskim učiteljima i čitajući njihove spise. I još im je pripovijedao kako mu je u Tiru Asirac Osines iz knjige prozvana »Evangjelje Nazarenača« rastumačio čitav Isusov život, čime se posve osvjedočio i uputio u našu svetu vjeru. A Harita i ribareva obitelj slušahu ga s velikom pobožnošću i pažnjom. Ti si ga poznavao, kao i njegov osobito lijepi način pripovijedanja, zbog kojeg ga je svatko neobično volio slušati.

Od toga dana dolazila je Harita sve češće na otok, da sluša mudraca. Duh Solinkinje bio je upravo toliko nabražen i razvijen, kako je i njezina vanjska ljepota bila uzor savršenosti. Ispitivala ga je o mnogim nazorima iz kršćanske vjere, o osobi propetoga, božanskoga poslanika, te o trajanju i naravi čovječjeg duha i odnošaju ljudstva prema tvorcu svemira. Nju je neko vrijeme poučavao jedan od Amelijevih učenika, te je često puta miješala Platonovo filozofsko maštanje s uzvišenom jednostavnošću onoga što je Isus u okolici Jerusolima naučavao.

Medjutim Hrisaores nije mogao pred samim sobom sakriti priznanja, da ga susretaji s lijepoticom, toliko željnom znanja, sve više uznemiruju. Osjećao je da mu se zdravlje povratilo, ali ga je zaboljelo srce. I zato prije nego mu je razbor mogao podleći strasti, Hrisaores odlučio ostaviti i otok i Haritu i nastaviti svoje putovanje u Grčku.

Kad su za tu odluku dočuli Duras i Fanija, srdačno i dirljivo ga moljahu neka svoje putovanje odgodi barem još za nekoliko nedjelja, a Harita ga sa suzama u očima zaklinjaše tako ganutljivo, da se nije mogao oduprijeti.

No i te nedjelje na čarobnom otoku prolažahu još brže od prvih, a Hrisaores osjećaše da bi mu svako daljnje produljivanje boravka samo povećalo patnju i nesreću.

A kad je jednom u razgovoru s Haritom saopćio joj svoju nepromjenljivu odluku da će sutradan oputovati ona tako problijedi, da je postala blijeda kao mramor u Nepocijanovu ljetnikovcu.

— Shvaćam — rekne ona — da ti se ne može svidjati boravak u ovoj osamljenosti i jednoličnom razgovoru s nama...

— Dapače — odvrati joj Hrisaores — i previše mi je ugodan, a to je tim gore po mene...

— Da! Ti moraš odavde — rekne Harita — Bog bio s tobom, krjeposni Hrisaoresu! Još će se dugo na ovom otočiću slaviti tvoja uspomena i često spominjati tvoje ime... i meni će biti sveto...

Zadnje riječi izgovorila je Harita tako teškim naporom, kao da je htjela pritajiti tugu.

Zaista se slijedećeg dana oprostí Hrisaores s Durasom i Fanijom i njihovom djecom. Na dirljiv se način natjecaše njegova zahvalnost s njihovom dobrodušnom ljubavi. Duras ga preveze na dalmatinsku obalu, otkuda on ode u grad, da priredi sve što mu je potrebno za daljnje putovanje.

III.

CAREVI VRTOVI.

Istih dana prispio je iz Korinta u Solin jedan brod, koji se je imao povratiti tek nakon osam do devet nedjelja. Premda je to bilo prilično dugo vrijeme, opet Hrisaores namislio je radje strpljivo čekati odlazak korinskoga broda, negoli putovati kopnom do koje luke, pa odanle iščekivati neizvjesnu zgodu za Grčku. A osim toga poznao je još od prije zapovjednika broda; bio je to čestit čovjek i odan kršćanstvu. Ime mu je bilo Filon.

Za cijelo to vrijeme, što Hrisaores očekivaše odlazak broda, šetao se za krasnih večeri ili lijepih jutara plodnom okolicom Solina, pa bi išao ili u zaton bogat školjkama, gdje je sve vrvjelo od života i koji je bio krcat ribarskim brodicama, te ladjama, što su krcale putnike koji su dolazili i odlazili ili skretao prema sjenovitom visokom gorju, što se iznad grada divno uzdizaše. A napokon, jednog ranog i hladnog jutra približi se sjajnim dvorovima i vrtu cara Dioklecijana, što se prostiraše nedaleko Solina.

Već od nekoliko godina stanovao je ovdje izvanredan čovjek, koji se je — sin slobodnjaka, oslobođenoga roba — uspeo na carsko prijestolje i koji je dvadeset i jednu godinu slavno vladao svijetom, a onda je, nakon što je postao osnivačem novoga carstva i čudom čitave dobe, dobrovoljno na ravninama Nikodemije odložio carski purpur, te buku bojišta i sjaj prijestolja zamijenio tihom samoćom na svom dobru u Dalmaciji. Nijedan od velikih vladaoaca svijeta nije prije njega pokazao tako veliki primjer odricanja i svladavanja samog sebe, a vjerojatno će ih i u budućnosti biti malo, koji će imati snage i hrabrosti slijediti velikog Dioklecijana. Nikada ga njegove stare legije ne prestajahu obožavati, kao ni carevi iskazivati mu svoje poštovanje, a zadivljeni narod sa sujevjernim divljenjem gledaše ga kao čudnovatu zagonetku.

Strancima, kao i stanovnicima grada Solina bijaše zabranjeno bez naročite dozvole približavati se carevim vrtovima, pa se Hrisaores uspeo na jednu uzvisinu, otkuda je u sjeni starih velikih hrastova mogao pregledati čitavu palaču i cijelu okolicu.

Sa potpunim se pravom divio Hrisaores ukusu nekadašnjeg gospodara svijeta, koji je znao za svoje mirno odmaralište izabrati najdražesniju točku svog neizmjernog carstva u Evropi, Aziji i Africi: vratio se u dalmatinsku domovinu svoje majke, vratio se milom zavičaju, gdje je proboravio nestašne dane davno izmakle mladosti. Nevinost, zadovoljstvo i tihi mir djetinjeg svijeta ima privlačiti, sveti čar za mudrost starijih godina, koja je dozrela pod posljedicama dugotrajnih bura života... Jer između one nevinosti i ove skupo kupljene mudrosti prostire se vruća pustinja života sa njezinim bolovima, strastima i lutanjima, pošto mi ništa ne postizavamo do umora i kajanja, a poput bezumnika trčimo za ništavilom častohleplja naslade i pohlepe.

Hrisaores bijaše neodlučan kuda da prije svrne svojim pogledom, kojem najljepšem pogledu da dade prednost.

U ponoći i jutrom dižu se s onu stranu mora kao pozadina grada Solina mrke hridine i brda, spajajući se sa oblacima. Ne može se prosuditi ni njihova daljina ni blizina, jer su slični divljim potezima kista, koji su ocrtani na plavom horizontu i lebde na njegovoj sjajnoj vedrini. Ali u podne i predvečerje otvaraju plodne doline svoja bogatstva: posjedi, sela, vinogradi izgledaju kao umjetnički

dotjerana šumica; sve je tako divno i čarobno. Jutarnja rosa osvježuje vječno zelenilo, a svježina morskog vjetra ublažuje čar ljetnoga sunca. Pogled na more ne umara jednoličnošću beskonačne površine, jer su svuda razasuti zeleni otoci i otočići, slikovito zasadjeni posred valova uljepšavajući i onako već veliku ljepotu, pa sve sličí ogromnom moru, koje se u veličanstvenosti svog prostora ublažuje dražešću pojedinosti.

Posred svih tih divota i čarobne okolice ističe se krasota carskih palača. Izgleda da nije tu palača radi okolice, već da je ona tu radi palače; kao ogromni vrt, koji je okružuje. Sa svojim bezbrojnim, velikim zgradama zaprema palača prostor jednog grada, šireći se kao četverokut, kojemu je svaka strana duga šest do sedam stotina stopa. Četiri široke ulice križaju se kroz tu ogromnu zgradu u jednakom razmjeru. Palača je puna hramova posvećenih raznim bogovima, a šesnaest kula blista nad ravnicom svojim sjajem. Za čvrste zidove dovažao se mramor iz trogirskih kamenoloma, dok su mnogi od visokih stupova bili iz šarenog granita i blistavo izgadjeni. Široki, pet sto stopa dugi trijem pruža sjenatu hladovinu i radosne vidike na obalne krajeve.

Kad se Hrisaores spustio s uzvisine i izabrao pute-ljak koji je vodio carskim vrtovima, sretne vremešnjeg čovjeka, po čijoj je jednostavnoj ali ukusnoj odjeći naslutio da je to jedan od Dioklecijanovih sluga. Pošto se obojica pozdraviše, te pošto je Hrisaores odgovorio na upite tko je i otkuda dolazi i što radi u okolici Solina, i u blizini carevih vrtova, ponudi mu se starac, da će ga on voditi po Dioklecijanovoj palači, jer da je on nadglednik carskih vrtova.

I zajedno podjoše prema velikim zgradama i udjoše u unutrašnjost kroz prekrasna glavna vrata, od kojih ljepša jedva da je mogao pokazati i sam Rim. Hrisaores, prema svome običaju, kraj svih divota i čudnovatih gradjevnih umjetnosti ostade jednak i naravan i samo kao vještak pohvali krasni atrium, hramove, kupališta, te egipatske, cizicenske i kcrintske dvorane.

— Tvoja mi se hvala čini nešto odviše hladnom — rekne starac — jer stotine drugih, pa i isti carevi, koji su prije tebe dolazili ovamo, kad su pogledali ova majstorska djela vajara i slikara, oduševljavali su se.

— Ja poštujem ljudsku umjetnost i divim se njezinim djelima — odvrati Hrisaores — premda daleko za-

ostaje za božanskom umjetnošću stvoriteljice naravi. Ja bih se ovim radnjama još više divio, da mi jedna mračna misao ne kvari užitak, a ta je naime, da sva ova umjetnička djela nisu samo djela neodoljive ljubavi prema ljepoti, već i tvorevine ljudske taštine, podnožja luđe oholosti. Ista bi narav bila manje lijepa i gotovo nevrijedna udivljenja kad njezino bivstvo ne bi bilo najproračunajnija nevinost i čista samodopadnost njezine svetinje i savršenosti.

Starac, izgledalo je, da nije razumio mudraca i prilično ga hladno promatraše, no ipak ga povede dalje.

Kad su prolazili oko ugla nekog hrama, opaziše ispod svodova hodnika pod stupovima čitavu povorku otmjenih gospodja i djevojaka, koje mimo njih prolazahu. Sve kao da su se natjecale u dostojanstvu i ljepoti, a njima na čelu najotmenija, koja plemenitošću i dražešću stasa i kretnja natkriljivaše sve i činjaše se gospodaricom nad ostalima. Kad se povorka približila, Hrisaores se toliko prestravio, da se gotovo onesvijestio, jer je na čelu ostalih djevoja zamijetio Haritu sa Durasovog otoka. I ona kao da je njega prepoznala, jer joj se rumen prelila licem s kojega, prolazeći, spusti zlatom protkani veo.

Starac i Hrisaores duboko se pokloniše pred visokom povorkom, koja je ispred njih prolazila i doskora nestala. I sad doznade Grk od nadglednika vrtova, da je mlada ljepotica, koja se upravo vraćaše iz kupki, carevna Valerija, kći cara Dioklecijana. Plemeniti Porfirijev učenik nastojaše sakriti svoje preneraženje, te da se rastrese i zaboravi pogibeljnu pojavu, stade se marljivije i pozornije propitkiivati za sve znamenitosti, koje mu je starac pokazivao.

A kad se napokon htio rastati od ljubeznog starca i zahvaljivaše mu, upita ga ovaj:

— Peloponežanine, šta držiš za najvrijednije od svega što sam ti pokazao u ovoj palači?

— Ono, što nisam vidio — odgovori mudrac — naime Dioklecijana, Imperatora.

— Znaš li, mogu ti i njega pokazati! — odgovori mu nadglednik vrtova.

— Zahvaljujem ti za tu nenaplativu blagonaklonost — rekne Hrisaores — no za to, da vidim cara, ne ću više učiniti ni koraka. Jer, što mi vrijedi vidjeti njegovu staračku pojavu i dragocjena odijela u koja se zamata? To sve nije on! Ja bih u saobraćaju morao upoznati njegov

duh. A to mi ti ne možeš pokazati, kao ni ove slikarije i kipeve po zidovima.

Ali ga nadglednik brzo prekine:

— Još sam ti nešto zaboravio pokazati, možda najvrednije od svega, te gdje car običava najradje boraviti. To je velika dvorana sa stupovima, okrenuta prema podnevu koja gleda na more. Slijedi me, jer u ovaj se čas Dioklecijan ne nalazi unutra.

Tako podjoše i stigoše u ogromnu dvoranu od stupovlja, koja je i u dužinu i u širinu bila ukrašena samim ljepetama slikarstva i kiparstva, a s druge strane najljepšim i najrazličnijim pogledima na božju prirodu. Duž zidova redahu se skupocjeni naslonjači, šareni perzijski ćilimi i stolovi, prepuni srebrnih i zlatnih posuda koji tu stajahu napunjeni jutarnjom okrjepom. Nekoliko gospode i visokih dvorjanika šetahu po dvorani uživajući svježinu jutra.

Kad im se Hrisaores i njegov pratilac približiše, iskažaše oni strahopoćitanje, te starcu, koji je išao s Peloponežaninom, odadoše carsku počast. Sad istom doznade Hrisaores tko mu je vodja i sagne koljeno pred uzvišenim starcem. Jer to bijaše Dioklecijan sam.

No car uzme Hrisaoresa povjerljivo za ruku, povede ga k jednom naslonjaču, sjedne uza nj i rekne:

— Nemaš zašto da se izvinjavaš, jer nisi ti mene prevario, već ja tebe. Ne smeti se, budi kao što si i dosada bio! Ja nisam car, već jedan zadovoljni težak, koji sam sadi svoj vlastiti kupus, te se katkada smije svojoj prošlosti kao kakvome snu.

IV.

ČOVJEK NA PRIJESTOLJU.

Dok su carski sluge nosile okrjepu, Hrisaores se oporavio od prvotnoga iznenadjenja, te je poprimio opet onu ljubežljivu osebnost, kojom je privlačio sve duhove i ne znajući kakvu moć posjeduje. Bez dvojbe se je i cara dojmila ova duševna veličina spojena s nježnošću i privr-
ženošću prema svakom čovjeku.

— Uistinu Hrisaore — reče Dioklecijan — tvoje mi ime nije sasna nepoznato. Čuo sam ga više puta. Ono je starije i časnije, nego tvoj lik. Ja se čudim, što u jed-

nom tako mladom čovjeku upoznajem glasovitoga i proslavljenoga svećenika mudrosti.

— Oče cezara — odvratí Hrisaores — ne čudi se, što vidiš ono, što je najnaravnije na svijetu. Ni dijete ni starac nisu potrebni onog znanja, što ga treba jedan muž u naponu svoje snage, da sam sebe spasi. Mladić naslijedjuje to oružje od nevinosti svoje djetinje dobe. On smije zadržati smisao za lijepo i dobro, jer nije otrovan zlom i predrasudama svijeta, koje će tek upoznati. To je dokaz o pakosti i pokvarenosti vremena da se zdrav razum drži većim, nenaravnim i opasnim, a čedna snaga krjeposne čudi kao snatrenje mahnitosti ili ludosti. I ti si, oče cezara, mudrac vrijedniji udivljenja od mnogih drugih, koje sam vidjevao do sada. Ali ti si svoj povratak istini i prirodi morao mnogo skuplje platiti od mene.

A Dioklecijan se nasmiješi i reče:

— Ipak sve nisam platio svojim novcem. Mnogo je tome doprinijela moja velika starost.

— Svatko stari, ali ne kupuje time, cezare, ono, što si kupio ti — odvratí grčki mudrac. — Meni mora ipak da je mnogo lakše ostati naravan, nego li tebi ponovno postati. Ti si na veliko igrao s vlastitim i tuđim strastima, ti si se nenadano povratio u tišinu nedužnog svijeta. Jednom si kao vladar neizmjereno mnogo radio, kušao sreće naroda, odlučivao sudbinom dijelova svijeta, pa si iznenađeno odabrao jednolični seoski život; život na dvoru, na putovanjima, u vojnim taborima zamijenio si ovom osamljenošću; tvoj saobraćaj s kraljevima, vojskovođjama i poslanicima ograničio si na samoga sebe. Zaista, ovo, barem dobrovoljno, nije učinio nijedan samodržac, pa će se još tisuće vladaraca koji budu iza tebe živjeli, diviti jakosti tvoje volje.

Car se opet nasmiješi i progovori:

— Meni se čini, da si ti i kao dvorjanin i kao učitelj vješt u govoru.

— Svakako bi imao razloga — odvratí Hrisaores — da me držiš za laskavca, kad ti ne bi imao još nešto primijetiti. Mnogi ljudi mogu iz srdžbe ili oduševljenja učiniti velika djela, a da ipak za to nisu veliki, a mnogi mogu kao i ti dobrovoljno odložiti krunu, ali poslije ne mogu zatajiti kajanje. Da tebe kajanje još nije ebuzelo, doznao je svijet iz odgovora što si ga dao poslaniku cara

Maksimina, kad su te pozvali da postaviš opet na sebe carski grimiz*).

Car odgovori:

— Maksimijan je dijete sijede kose, koje je i u privatnom životu ostalo knezom; to jest, on je slijep i gluhi, lišen svih čutila, osim osjećaja za grimiz.

— Što — oče cezara — vikne Peloponežanin — zar ti one, koje svijet drži najmoćnijima, sveznajućima, najvidjenijim gospodarima svijeta, prisposodabljaš s onim nesrećnicima, kojima je priroda uskratila vid i sluh?

A Dioklecijan odvrati:

— Onaj, kojega su sami bogovi uzdigli u svoju blizinu i postavili na prijestolje, taj ne vidi više pod svojim nogama zemlju i ne čuje vrisak naroda, jer lebdi u oblacima neba. On vidi još samo kroz kupljene oči svojih pouzdanika, sluša kupljenim ušima svojih savjetnika i vojskovođa i radi njihovim rukama, ali nije svjestan onoga što čini. Odijeljen od svoga naroda, poznaje ga on samo kroz najmljene oči, dok mu istina ostaje sakrivena. Ako se savjetnici i pouzdanici slože iz sebičnosti ili iz predrasude da obmanu svoje knezove, ili ako su sami prevareni, to će knez uz najveću mudrost raditi zlo, bit će nepravedan i onda, ako ima najbolje srce. On će tako najveće činovne pedijeliti zlobnim i nesposobnim činovnicima, a odbiti najzaslužnije i najkrepesnije sinove naroda. On ne zna to, jer je gluhi i slijep, te ne može da bude drugačiji.

Na to reče Hrisaores:

— Da se može biti i drugačiji, to si najbolje ti dokazao.

— Hoćeš li mi se narugati, Peloponežanine? — vikne vladar zlovoljno. — Ne vidiš li smutnije današnjega svi-

*) Po Aureli-u Viktor-u (Epitome Caesarum 39. 6) on je rekao: »Oh, da biste mogli vidjeti povrće, koje sam ja posadio svojim rukama (t. j. u Solinu), jamačno ne biste smatrali shodno da me ovim ponudam napastujete, što u izvornom latinskom jeziku glasi: »Utinam Salonis possetis visere olera manibus nostris instituta, profecto nunquam istud temptandum iudicaretis«. Ova ponuda glasi po prilici isto u Zosimu tt. 108: »Utinam Salonis olera manibus nostris insita invisere posses de reassumendo imperio non iudicares«. D.F.B.

jeta, borbu i nemir naroda? Dok sam bio na prijestolju, mislio sam da ću sve to lakom rukom svladati; reklo mi se da pod mojim žezlom živi narod mirno, sretno i u neobičnom redu; tvrdilo se, da su nezadovoljni samo neki pustolovi, a kad sam iz svojih oblaka sišao među narod, kako je sve izgledalo drugačije! Dapače sam čuo proklinjati mnoga od mojih djela, na koja sam bio toliko ponosan.

— Ako ti, moj care i gospodaru, tako o sebi sudiš — rekne Hrisaores — kako da sude o tebi oni, koji ti nisu ravni ni po duhu ni po uzvišenosti?

— Oni uopće neće suditi — odvrati Dioklecijan — ili će držati da su najbolji na svijetu, slušajući laskave riječi svojih dvorjanika. Prije nego li sam uzeo grimiz na sebe, vidio sam pogreške onih, koji ga nošahu: zato sam se nadao, da ne ću upadati u iste mane. Obični duhovi na prijestolju, koji ne spavaju, već bi htjeli samostalno raditi, bit će prema svojim savjetnicima nepovjerljivi, a moglo bi se desiti da im se odviše povjeravaju. U obadva slučaja uz djetinju taštinu, pokazuju oni potajni osjećaj svoje slabosti. Jer oni koji slijepo povjeravaju drugima sebe, svoju slavu i svoju državu, vjeruju da su nedvojbeno dobro izabrali i u svojoj čednosti se odriču vlastitog razbora. Oni i u starosti ostaju nemoćna djeca, koju bi trebalo prije u školu slati, nego li staviti na čelo države. Njihova samovlada bit će samo gospodarenje onih što žedjaju za vlašću i njihovih suboraca ili pak vladavina rasakošnih žena i njihovih ljubimaca, koji će služiti njegovom tijelu, ali ne će koristiti ni državi, ni narodu.

— Ali tebi barem ovo ne može povijest nikada prigovoriti — rekne Hrisaores.

— Ja se nadam, ali to mi ne mogu poreći, da sam bio nepovjerljiv prema znanju i volji drugih. — nastavi car dalje. — Ja sam uvijek prezirao vladare koji su izgubili vjeru u čestitost svijeta ili koji su mislili da su uzvišeniji od svojih podanika. U njih je uvijek opaka ćud: u njihovim se mračnim zrcalima pomračuje slika svijeta ili su svojeglavi i tašti, te ne trpe boljih od sebe. Ali za to ih, premda i nisu uvijek silnici, proganja onaj strah što ga osjećaju svi tirani: na svakom koraku vide neprijatelje ili urotnike, ili im se svaka sitnica čini velikim uzročnikom nesreće što vrebna na njih, pa bi iz ovakovog straha najradje uništili sami sebe ili potpalili cijeli grad.

— Ti mi govoriš o običnim vladarima — rekne Hrisaores — ali ti ne spadaš u njihovu prezirnu skupinu. U

tebi leži veća snaga, jer ti si se znao svladati i upoznati onu nježnu liniju koja dijeli premalo povjerenje od premnogog, ti si zato neobičan poznavao ljudskih čudi. Pa ipak si ti imao razloga, da budeš nezadovoljan.

— Čovjek na prijestolju morao bi biti više od jednog običnog gradjanina; zato njemu nisu dovoljne kćerke i gradjanske sposobnosti. Tko sam sebe znade svladati, ipak zato ne razumije vladati carstvom. Nije uzalud vladanje najteža umjetnost.*) Uistinu je teška, jer sam opazio da je zato potrebito više snage, nego li je posjeduje običan čovjek, kad bi htio da ta umjetnost bude potpuna. Ja sam prošao najbolje škole, a ipak sam ostao učeni-
kom.

— Dozvoli mi da saznam, koje ti škole držiš da su najbolje škole za vladara zemalja? — upita mudrac.

— Bez dvojbe vojska i rat! — odvrati car. — Jer tu će se budući vladar u prvom redu naučiti velikoj poslušnosti i načinu zapovijedanja; svoje će oko priviknuti na strogi red, srce u nenadanim pogibeljima na neustrajivost, duh na opreznost i neumornu djelatnost. On razlučuje cjelinu od dijelova, pa razglaba glavne dijelove u manje i opet ih spaja. Susreće i upoznaje prijatelje, neprijatelje, junake, kukavce, poštenjake i udvorice, te u-poznavši ih, odmah im dodjeljuje u prvaj prilici mjesto koje im dolikuje. Država je kao vojska: sve što je posebno, kao što u vojsci tako je i u državi podredjeno općenitome. Tko umije voditi vlast nad kojih sto tisuća boraca, tomu ne će biti teško da stane na čelo velike države. A u borbi s neprijateljskim vojskovodjama nauči se kako oprezan valja biti s tuđjom silom i s tuđjom vlašću.

— Bez sumnje imade država mnogo sličnosti sa upravom vojske — odvrati Hrisaores — ali vojska je ipak samo dio te države, ona nema svrhu države, kao što ni

*) Ovo je kao i mnogo šta drugoga uzeo iz starih pisaca. U *Scriptores historiae Augustae*, u *Vita Aureliani* pogl. 43. 2. kaže se: »Nihil esse difficilius quam bene imperare«. A u pogl. drugomu: »Diocletianum principem iam privatum dixisse, nihil esse difficilius quam bene imperare«. U pogl. 43. 5: »Haec Diocletiani verba sunt, quae idcirco inserui, ut prudentia tua sciret, nihil esse difficilius bono principem.« — D. F. B.

mač koji nosimo nije cilj ljudskog bića, već jedan od mnogih sredstava.

— Zato je vojskom lakše vladati, nego li carstvom — nastavi car — ali ja sam govorio o školi, a ne o svijetu, u kojem se već upotrebljavaju pravila. Ali u državi mora postojati red i poredak, mora se zapovijedati i slušati. Svakako je rimsko carstvo, razdijeljeno preko tri dijela svijeta, veliko, a da bi samo jedan čovjek mogao njime vladati. Ja sam uzeo suvladara i podijelio vlast: razdijelio sam građansku i ratnu upravu na pojedine grane; dao sam svakoj posebne nadglednike i umnožio urede. Kotač je čvrsto zapinjao o kotač; išlo je polaganije, ali sigurnije. Nikad nije rimsko carstvo u sebi bilo tako čvrsto povezano i uređeno; nikad nijedan od mojih predšasnika nije u svojoj vlasti imao carstvo i pokrajine, kao ja. Neizmjerno crudje moje volje bijaše dogotovljeno, a moja volja bijaše dobra. Ja sam htio sreću svijeta, mir i blagostanje svojih podanika. Držao sam da sam povratio zlatno carstvo pjesnika i reklo mi se da je tako. A što sam našao ja? Buntovnike, očajanje, nezadovoljstvo svih vrsti. — Zašto? Jer sam sjedio na prijestolju, kao da sam gluh i slijep!

— Dakle država, to tvoje orudje, zar nije ono ležalo u tvojoj ruci? — upita Hrisaores — Tko ti ga je mogao oteti?

— Moj položaj, moja visina! — odgovori Dioklecijan. — Ja nisam vidio svoj narod, već četiri do pet mojih savjetnika, a ni jedan od ovih ga nije vidio, jer je slušao samo podređene upravnike, a nisu ga voljeli ni ovi, jer im misli zaokupljahu njihovi osobni prijatelji i neprijatelji, njihovo sticanje i opadanje bogatstva, njihove milosnice i ljubovce. Ja sam na prva mjesta carstva namjestio najmudrije činovnike, ali oni primahu pouke o potrebi i stanju naroda od najnižih činovnika, jer tek oni dolazahu sa narodom u dodir. A upravo su ti najniži činovnici najviše nezalnice, sebičnjaci i plazavci. U čijoj dakle ruci ležala uprava države i sreća naroda? Na čije sam oči gledao, na čije uši slušao? Tko me je upućivao? — Vidiš dakle Hrisaore, ti koji toliko toga znaš, da ni najbolja volja radina vladara i najveća mudrost i krjepost njegovih savjetnika nije dovoljna da vlada carstvom, to jest, da usreći veliku većinu podanika.

Hrisaores se nakloni i rekne:

— Ja primam tvoju nauku crpljenu iz žalosnih iskustava sa doličnim strahopočitanjem, pa ipak je u starim

vremenima bilo sretnih i cvatućih naroda pod mudrim vladarima, koji ti možda nisu bili ravni što se tiče veličine duha. Zar da povijest ne govori istinu?

Car odgovori:

— Često donose vremena dobrovoljno i bez napora sreću, koju inače čovjek traži uzaludnim trudom. Često se vojskovođji pripisuje koja pobjeda, dočim je slučaj odlučio bitku. Ili misliš, Hrisaore, ozbiljno, da je mudrost jednog vladara dovoljna da usreći narod? — Kaži mi tajnu, kako da na prijestolju dobro vidim i dobro čujem, a ja ću ti biti zahvalan, premda mi ta tajna ne može više poslušiti.

— Care — rekne mudrac — tvojoj mudrosti ne manjka ključ za rješenje ove tajne već ti je možda manjkala sklonost da ga upotrijebiš za rješenje ove zagonetke. Jer sretnoš li čovjeka čije te žalosno lice nuka da mu pomogneš, hoćeš li mu ponuditi lijek, a ne da doznaš uzrok njegove tuge ili mu dati novaca? Hoćeš li mu ponuditi konja, misleći da se umorio od puta ili ćeš ga tješiti, pomišljajući nije li mu umro sin?

— Ja bih ga pitao, što je uzrok njegovoj tuzi. — odvrati Dioklecijan. — Liječnik ne liječi bolesnika, dok iz njegovih usta ne čuje kakva mu je bolest i gdje ga boli.

— Bolesnik je care — rekne Hrisaores — narod, a vladar mu je liječnik. Taj liječnik ne može bolesnika izliječiti jer ga ne pita sam, pa dapače ni po svojim slugama za uzroke njegove bolesti, već mu propisuje ljekarije na njihovo prosto mnijenje i predloge.

— Prispoćoba nije sretno odabrana — primjeti car. — Narod nema glasa. A da ga ima, ne bi znao kazati, čime bi mu se dala ublažiti bol.

— Narod nema glasa — nastavi Hrisaores — kad mu se zapovijeda, da šuti, a govore vladareve slugе. Kad bi mu se dopustilo da govori, mudro bi govorio. Jer odakle odabi re gospodar carstva vojskovođje i savjetnike, ako ne iz sredine naroda? Uistinu, gospodar carstva upoznaje tek one, koje mu slučaj dovede u susret, a tolike tisuće drugih, čarovitijih, ostaju nepoznati. Oni sami, za sebe ne će manje mudro govoriti, nego li za svoga gospodara. — Tko hoće da usreći jednog jedinog čovjeka, mora ga pitati. A tko hoće usrećiti narod, mora ga čuti! Oni, koji po tvome sudu, oče careva, bijahu na prijestolju gluhi i slijepi, vidjeli bi čuli i čoznali, kad ne bi bili čitavim redom slugu odijeljeni od naroda, koji bi mogao da govori sam.

sumnjiv, nemiran i surov, koji je uvijek spreman na pobunu. Zato će oni nastojati, da u svako doba odaleče cara od naroda, te mu govoriti, neka ne drži Senate u pokrajinama, jer bi carskoj vlasti mogli samo naškoditi. A dobro znadu, da povjerenje naroda ne bi naškodilo ugledu vladara, niti bi umanjilo njegovu vlast. Ali oni ne žele to, već povećanje svoje vlastite moći. I oni se za svoja djela, koja zaslužuju prikor manje boje cara, koji ima samo dva oka, nego stotine 'isuća naroda, kojemu nije ništa sakriveno. Zato oni hoće, da narod šuti, kako bi oni mogli govoriti i kao što narod iz ljubavi prema sebi želi da mu vladar bude mudar i uvidjavan, tako želi udvorica da bude protivno.

Kad je Hrisaores svršio, ustane nenadano car, te se prošeće po dvorani, a izgledao je vrlo zamišljen i mrk. Mudrac pristupi k njemu, te mu reče:

— Moj care i gospodara, jesam li ja kriv tvojoj zlovolji? Pošto si sam govorio o slijepim i gluhima na prijestolju, te pošto si me pitao za tajnu, kako bi u grimizu mogao čuti i vidjeti istinu, kako bi prepoznao sreću i nesreću podanika, morao sam ti odgovoriti: neka knez dade narodu zakoniti jezik, neka sluša svojim ušima, makar to ne će velikaši, koji su oko njega.

Dioklecijan se milostivo nasmiješi i odvrti:

— Govorio si kao mudrac, ali ne kao vladar. S pravom je vladar ljubomoran na svoju moć. Nauči me još jednu tajnu bez koje poznavanje prve ne vrijedi mnogo. Ako narod bude mogao govoriti, htjet će i raditi; ako smije dijeliti savjete, pa vidi da su zabačeni, ogorčit će se, i silom će ih htjeti provesti. On će početi da sam sebi postavlja zakone, a svršit će time da će ih stati postavljati i vladaru. Kako sebi predstavljaš samovolju pojedinca prema vladarima naroda?

Hrisaores odvrti:

— Tako, da oni nikad ne dodju do nje, ali i tako. da sam vladar ostane uvijek jači od pojedinih dijelova njegova carstva.

— Moraš biti razgovjetniji — primijeti Dioklecijan.

— U malim državama — odgovori mudrac — kao što su prije bile Atena, Tebe, Šparta pa i Rim, prije nego je svoje gospodstvo protegnuo nad čitavom Italijom i preko Alpa. moguće je, da se čitav narod smatra kao skupnost i da se prikaže u jednom senatu. Tu su naime isti običaji, jezik i podneblje, dakle iste potrebe. U takovoj je

državi gospodstvo samo pozajmljeno, dok prijestolje ne stoji nasuprot narodu, već u njegovoj sredini. Gdje je tako, mora živjeti vladar u narodu i narod u vladaru i tada će s malim sredstvima postići, da će ga se bojati i jači susjedi. — Ali u ovako velikom carstvu, cezare, kao što je rimsko, koje se eto proteže od Eufrata pa do stupova Herkulovih i od libijskih pustinja sve do vječnog leda, ne može vladati jedna opća potreba, zajednička volja, ne može se proizvesti jedan zakon za sve. Tu su razni jezici, razni običaji, razno podneblje. Što se Etiopljaninu čini pravo, bit će Britancu krivo i što će Parta podizati, ponizivat će Galilejca. Lakše je voditi malo kućanstvo od velikoga. Zato neka svaki narod, svaka pokrajina uredi svoje, neka ima svoje vijeće, pa neka ono upravlja riječi na vladara. Svi nezavisni i bez zajednice naći će onda u prijestolju spojnu tačku; nemoćni pojedinci, kad im ustreba pomoći, tražit će zaštite u onoga, koji vlada svom tom skupnošću. Nijedna se pokrajina ne će osjećati tako jakom da gradi zakone zapovjedniku ostalih državica, pa će pobunu jedne zastrti ostali, što iz vjernosti prema prijestolju, što iz zavisti.

— Da je Hrisaores došao ranije — odvrati car — mogao je Dioklecijan ostati bez svoga suvladara.

Oni su još dugo razgovarali. Car mu je pripovijedao o načinu mišljenja Maksimijana, Konstatina i Licinija. A nije dopustio da se mudrac koji mu se toliko svidio vrati u Solin, već ga je pozvao k svome stolu i naredio da mu dadu najraskošnije odaje u palači.

V.

VALERIJA.

Dioklecijan je zatim predstavio Hrisaoresa najodličnijim muževima i ženama svoga dvora i rekao im:

— Nakon što sam mnogo godina vladao svijetom, učim od ovoga muža umijeće, kako treba vladati.

Osobito je preporučio svojoj kćerki Valeriji, neka druguje s ovim svjetskim mudracem, jer će iz njegove mudrosti crpsti utjehu proti nezgodama života.

U početku je lijepa kneginja više izbjegavala, nego li tražila sastanke s mudracem. Tri dana nisu se susretali, dok ih nije slučaj približio, kad je on stupio iz gaja čempresa, gdje je uživao svježiji večernji zrak.

Kad su se ugledali, pomislili su obojica, da se ne smiju sastati, ali tad prva progovori kneginja:

— Zašto da se i nadalje izbjegavamo, Hrisaores? Zar ne moram vjerovati, da nas samo nebo dovodi skupa?

— Tvoju bih šalu, kneginjo — odvrati Hrisaores — bio sklon primiti kao zbilju, kad ne bih znao da čovjek varajući samoga sebe, drži da su želje njegova srca i želje Providnosti.

— Pošto te poštuje moj otac — rekne kneginja — zašto ne bih i ja, njegova kći, uživala tvoje prijateljstvo; zašto se ne bih sastajala s tobom, dok mi je to dozvoljeno?

Hrisaores obori pogled i odvrati:

— Zašto, o kneginjo? Radi prijateljskog saučešća! Jer što sam ja i što ću biti, ako ti, bez tvoje krivnje mene sa mnom rastaviš? Svaki glas iz tvojih usta, svaki pogled iz tvojih očiju ruši moju dušu u opojnost u kojoj umire svijest. Ti znaš, koliko je mene nesretnika zasljepljivala božica iz Nepocijanovog ljetnikovca! Ali ti ne znaš, da se već na Durasovom otoku dužnost i strast borahu u meni. Hoću li pripadati istini i širenju božanskog svijetla, to moram na zemlji prekinuti svaku vezu, koja me s njome vezuje. Zato pobjegoh sa Durasovog otoka prije nego li pred tvojim nogama priznah svoje ludilo. I ona, kojoj sam se onda usudjivao podignuti svoje oči, stoji sada preda mnom kao svijetla kćerka jednog cara i udova jednog vladara.

Hrisaores ušuti, ne usudivši se podignuti oči. I Valerija stajalaše šuteći. Ali kad je nakon duge šutnje podigao oči i pogledao je, vidio je kako kneginji niz lice teku suze i kako je zamišljeno oborila pogled u zemlju. Neka beskrajna dražest okruživala je njezino tijelo. Dok je večernji dah zlatnim suncem gibao njezinom koprenom, koja joj je poput zvjezdolikog oblaka pokrivala tijelo i dok ju je sunčani trak obasjavao kroz čemprese, činilo se njemu da gleda neko nadzemaljsko biće.

— Odviše je to! uzdahne Hrisaores, a srsi mu prodjoše tijelom i bio bi najvolio, da se mogao odmah udaljiti.

— Ne ostavi me! — povikne Valerija. — Ne ostavi me! Jer sam pred Bogom ispitivala svoje srce i našla sam ga od svih predbacivanja čisto. Kakove su se promjene zbile sa mnom otkako sam ostavila Durasov otok, ne znam, ali ja sam za sve to nedužna. Od to doba svaka je moja

misao za tebe, svaki moj dah, uzdah za tvoju sreću.... Još mi se ni jedan smrtnik nije pričinio, kao ti... Pa izgleda, da ti i nisi smrtnik... Ništa nije grješna, već nešto sveta u osjećajima, koji su sada moj život. Zato ih priznajem! Ja znam, da ću, kad se s tobom jednom rastanem ugasnuti kao svjetlo, kojemu oduzmeš hranu. Smrti se više ne bojim, jer sad sam živjela. Moja ljubav, Hrisaores je djelo moga Boga. Kneževski sjaj, koji me okružuje, djelo je ljudske taštine. Izbor dakle nije težak.

Hrisaores odvrati:

— Kneginjo, istim dahom tvojih usta oduševljuješ me i nagoniš u očajanje. U osjećajima mojeg blaženstva bojim se sam sebe, jer svojim čuvstvom činim zločin rušeći ljudski poredak.

— Ja mislim — odgovori Valerija — da je još nad svakim ljudskim poretkom božji red. A u tome će živjeti moja duša. Bogu i prirodi strano je svako iznašanje ljudskog ponosa, predrasude naroda i njihov promjenljiv društveni poredak. Mnogi čin, koji se u građanskom svijetu može nazvati zločinom, pred Bogom nije grješan, jer je uslijedio po vječnom zakonu prirode.

— Ah, moja kneginjo, oprosti — povikne Hrisaores — ja moram zavodljivom oštroumlju naše strasti protusloviti, koliko mogu. Jer niti dvije vrste ćudoredja, ni dvije krjeposti, jedna za svijet, a druga za Boga, ne opstojе. Stajali mi medju kojim narodom na zemlji, dužni smo žrtvovati svoje sklonosti za volju njegova mira i sreće, jer sreća svih više vrijedi od zadovoljstva našeg samoljublja. Ali sreća naroda ovisi o njegovim pojmovima, pa bili oni manjkavi koliko mu drago, te o redu, kakav je sebi postavio, da ograniči sve požude, koje bi škodile općem boljku. Ako na primjer priroda ne zabranjuje mnogoženstvo, ipak se ono smatra zločinom i grijehom protiv Boga u zemlji, gdje ga zabranjuje građanski red. Jer grijeh je, kad čovjek ne će da obuzda sebičnu požudu, da čuva predodžbe zemljaka o poštenju i krjeposti. Ove su predodžbe jedini temelj općenitoj sreći, poretku i zadovoljstvu naroda u zemlji. Postoji samo jedna krjepost, koja stupa ili putem naravi ili putem građanskog reda. Ona ima uvijek isti smisao, i ako nema uvijek isti vanjski oblik.

— Onda reci mi, o reci, Hrisaore, jesam li ja zločinka? — povikne kneginja živahno. — Šta mogu ja zato, ako mi za tebe srce kuca, kao još ni za jednog smrtnika!

Ja mu to nisam zapovjedila, ja mu to ne mogu ni zabraniti. A što si ti skrivio, da se tvoja krjeposna duša veže o moju? Jesu li tvoji osjećaji tvoje djelo? Tvoja umjetnost? I kao što si ti ljubio hladni mramor, moj kip, što ga je napravio kipar Timolaj, tako ću i ja tebe ljubiti u ne-dužnosti, bez nade i straha. — Hrisaore, tako i ti ljubi carevu kćer bez nade i straha.

A mudrac odgovori:

— Samo čisto uživanje u onome što je lijepo i dobro, svjedodžba je o nebeskom porijeklu naših duhova; ali ništa zemaljskoga ne smije zamrljati tu svjedodžbu. Od najmanjeg daška strasti učinili bi je nečitljivom. Ah, Valerija, ti si kao svetica, na koju ne upliva tjelesni svijet. Ali moj mir propao je u burnoj čežnji. Ti si već postala moja misao, moj osjećaj, moja prošlost, moja budućnost! Ja nisam više ja, nego sam se rasplinuo u tvome biću. Ja već više ne znam što hoću; ali bez tebe ne mogu živjeti, a kad sam uz tebe, onda se borim između biti ili ne biti. Ako hoću da sebe spasim, moram od tebe bježati.

— Ne, Hrisaore, — reče Valerija i položi svoju ruku na njegovu, — ti si plemenitiji i jači nego li misliš, ne bježi! Tvoja ljubav neka bude kušnja i vježba u krjeposti i odvažnosti. Jer što će mudrost, ako nije snaga od Boga dana, da svladaš sama sebe. U bici je onaj hrabriji, koji neustrašivo gleda smrti u lice, a ne onaj, koji ispred pogibelji bježi. Mudri Hrisaore, ne bježi!

A Hrisaores joj odvrati:

— Čovjek nije mudar, kad je pijan. Mene je opio tvoj čar, a čovjek ne trijezni, ako se neprestano opija. Isto se tako ne može svladati strast, ako se zasićuje, već ako joj se oduzme hrana, da izumre. Tko je toliko jak, da se ruga pogibelji, taj je već u opasnosti; a tko se s grijehom igra, taj je već igru izgubio. Ti me opominješ, kneginjo, da se svladam. Hoću li da se svladam, moram odvrćati moje poglede od tebe, a moja je čežnja da ostanem uza te. Ispuniti opasnu želju srca, ne znači pobijediti ga, nego mu podleći.

Valerija tužno pogleda svog prijatelja u lice, pa mu progovori:

— Onda bježi! Jednom ti na otoku rekoh: bježi, jer tako je bolje! A sada ti velim: bježiš li ili ostaješ, nikada nije bolje. Reci mi dan, kad nas ostavljaš, da znam, kad će započeti moje umiranje. Ne, radje ga ne reci! Bog nam dobrostivo skriva budućnost. Iznenadi me, kao što izne-

nadjuje smrt! Bolje je, da još ništa ne znam, jer tako mi nada prolazi iz dana u dan i uživa u potpunoj ljepoti veselje tvoje prisutnosti. Ja se i ne bojim više tvog rastanka, jer se ne bojim smrti. Zar misliš da je umiranje teško?

Bolno stisne Hrisaeres knjeginjinu ruku na svoje grudi i rekne:

— Ništa nije duši teže podnositi od grijeha. O ti, zaručnice Spasitelja, koji je za te umro, ti lako snosiš život, jer je čist. Kako da ti smrt bude teška, kad dobrovoljno odbacuješ život? Ali, Valerijo, izgubiti ga u tuzi i boli, jer nas dijeli sveta dužnost, to je teško umiranje, jer je grješno. Hoćeš li biti samoubojica?

— Samoubojica? — zaviče Valerija. — Što to govoriš, Hrisaeresu?

A on odvratí:

— Kakva je razlika, ako otrov trave ili otrov vlastite srdžbe oduzime život, a mi ne kušamo, da ga obranimo. Bori se, pobožna kršćanko, i savladaj se! Budi gospodari-com ti, a ne tvoji osjećaji i duševna bol!

Tada se knjeginja haci na Hrisaeresova prsa i proplače:

— Posijeci me i reci da ne krvarim; ubij me i reci da ne umrem; bježi i kaži da dišem i da se smiješim! Kad nisam sama sebi dala ljubav, kako ću je onda isčupati? Bol dolazi kao i radost kroz vrata srca, a duh im se ne može zabraniti, da dodju i da se navrate u kuću u kojoj on stanuje. O, da mogu biti hladna kao besćutni mramor mojeg kipa! Jeli grijeh kad me ljubav oživljuje; jeli grijeh kad me ona ubija? Kako da spasim svoju dušu, kad moram ili živjeti ili umrijeti?

— Živi, ljubi, ali savladaj život i ljubav, Valerijo! — zavikne Hrisaeres uzbudjeno. U tome treba da se borimo! Za to hoću da se borim: to mi mora uspjeti. Osjetí li duh, da su ga osvojile radosti i boli života, nek bude! — ali neka ne bude svladan! Duh ima čarobno oružje proti zemaljskoj sili, to oružje osujećuje svaki napadač, njegovo je gospodstvo jako i on će održati pobjedu i onda, kad već misli da je izgubljen.

— Kaži mi, kaži to divno oružje, ti, jaki čovječe! — poviče Valerija. — Jer meni je i te kako potrebno da se uhvatim i za slamku koja pliva, kako me ne bi progutala bujica

— Rastresi se! Bez oklijevanja rastresi se! — rekne Hrisaeres i najednom povede knjeginju iz čempresovog

hlada u radosnu slobodu, odakle se širio pogled na oćinsku palaću, u blizini Zlatnih Vrata, kroz koja su izlazili i dolazili zaposleni ljudi.

Izenadjena se knjeginja sabere, pokrije se koprenom i zahvalno pogleda mudraca:

Uistinu — rekne ona — ti si mudrac! ti si mudrac! Ti mi pružaš i pokazuješ pravi lijek!

VI.

PROGON KRŠĆANA.

Hrisaores mi je priznao, da je ta ljekarija bila potrebnija njemu, nego li carevoj kćeri. Jer jedan tako djetinjski čist, pobožan i plemenit duh kao Valerijin, oduševio bi te i u najružnijoj odori, kao što je opet milota njezina lika, savršenost njezina tijela, nježnost i ljupkost crta njezina lica još iz hladnog mramora sipala žar u ljudske grudi. Zato se obradovao sluzi, koji mu je na ulazu palaće došao u susret i pozvao ga, da ga zove car.

Dioklecijan je običavao satove sunčanog zapada i prvog sumračja sprovdjati u dvorani od stupovića u veselom razgovoru, nakon što bi izašao iz kupališta, te htio da uživa svježii morski zrak.

— Vjeruješ li i ti — rekne Dioklecijan mudracu — da kao što svaki dan ima svoje jutro i večer, kao što cijela priroda ima proljeće i jesen i svaki ćovjek svoju mladost i starost, — vjeruješ li i ti, da i cjelokupno ćovječanstvo imade svoje jutro i svoju večer? Ta me misao već često puta zaokuplja. Ne znam jeli to razmišljanje plod moje duboke starosti ili zrelog promatranja stvari? Jer ćini mi se, da današnje pokoljenje smrtnika pada sve dublje u pokvarenost, nema već onih vrlina, kao što su ih imala prijašnja vremena, snaga za dobra djela i misli ponestaje im. Ti ćeš i sam priznati, da se ta staraćka slabost ljudskog roda pokazuje kod svih umjetnosti i znanosti. Nigdje se ne pojavljuju nova iznašašća, ne stvaraju posebne tvorevine, svuda se vidi oponašanje prijašnjih vremena ili je sve pusto, prazno brbljanje. Zašto priroda ne daje govornika, pjesnika ili povjesnićara? Slikara, graditelja, kipara i drugih majstora, kao u stara vremena? Pogledaj danas! Nemirna lutanja, bludjenja i slaboća! Sve je bez snage. Kako li postaje sve jasniji naćin mišljenja u tih ljudi, koji gospoduju! Pa u svim tim narodima vrije i

ključa bez smisla i svrhe. To je vrijenje, koje dolazi pred raspadanjem. S dolina diže se gore nevrjednost i slaboća. pa potiskuje u nizinu ono što je visoko. Mislim, prijatelju, da se čvječanstvu približuje večer.

— Moguće i novo jutro! — rekne Hrisaores — jer kad posljednja stoljeća usporedim s predjašnjima, ne vidim drugo, do mrklu noć. A moguće će ona postati još tamnija. Ali tako mora da bude. Ipak jedno znadem, moj care i gospodaru, da se sunce sprema da grane. Vrijenje naroda nije znak truleža, već pomladjenja. Mutni mošt rasčistit će se u bistro vino. Svaka je smrt mati mlada života.

— Bez daljnega — poviče Dioklecijan — i ti Hrisaore uvidjaš, da dan današnji nije kao nekada. Život naroda nije tako veseo i svjež kao nekoć; ozbiljan je, taman i nesredjen i ne zna se što bi zapravo htio. Ruši se sav stari poredak, dolaze novi zakoni, a često puta jedan besmisleniji od drugog. Ljudi se otcijepaju jedan od drugog, dijele se, mrze i potajnim mislima vode rat radi utvaranja i snova. Sve je to jedna, mučna i bezdušna igra! Pa ipak svom svojom moći nisam to mogao spriječiti. Reci mi, otkuda dolazi ta nevolja?

— Otkuda dolazi? Jer je umrla javna sloboda! — odgovori Hrisaores. — Barbari, koji nisu nikada uživali slobode, nisu mogli stvarati divna djela ni misli, dok se Grci razvijahu u slobodi sve dok nisu poslije Aleksandra pali u sužanjstvo. Takav je bio i Rim, koji je u slobodi cvao svojom mudrošću i djelima. A kad se izmiješala stara krjepost s razbludom pobijedjenih barbara, nestalo je i slobode. Tada su došli nasilni vlastodršci i cezari. Oni doduše prepustiše narodu sve, da obradjuje svoja polja, da u radionicama radi i da igrama i nasladama zadovoljuje svoje pohote, ali zabraniše mu svaki polet duha k višim stvarima, k pravu da čovjek bude čovjekom, kakav je bio sam cezar.

Kod tih je riječi Dioklecijan s nepovjerljivim smiješkom stresao svoju sijedu glavu, a kad je to primjetio Peloponežanin rekne:

— Kako? Ti dvojiš, moj care i gospodaru? A zašto su Grčka i Rim prije sužanjstva cvali, a poslije ne? Jer u slobodnim prilikama svaki čovjek vrijedi toliko, koliko uistinu sam vrijedi; on osjeća ono vječno, svim ljudima jednako, dostojanstvo; on se slobodno razvija u ono što po svojoj naravi može biti, te po čom mišljenju i djelovanju teži za onim, što je veliko i božansko, jer to

hlada u radosnu slobodu, odakle se širio pogled na očinsku palaču, u blizini Zlatnih Vrata, kroz koja su izlazili i dolazili zaposleni ljudi.

Iznenadjena se knjeginja sabere, pokrije se koprenom i zahvalno pogleda mudraca:

Uistinu — rekne ona — ti si mudrac! ti si mudrac! Ti mi pružaš i pokazuješ pravi lijek!

VI.

PROGON KRŠĆANA.

Hrisaores mi je priznao, da je ta ljekarija bila potrebnija njemu, nego li carevoj kćeri. Jer jedan tako djetinjski čist, pobožan i plemenit duh kao Valerijin, oduševio bi te i u najružnijoj odori, kao što je opet milota njezina lika, savršenost njezina tijela, nježnost i ljupkost crta njezina lica još iz hladnog mramora sipala žar u ljudske grudi. Zato se obradovao sluzi, koji mu je na ulazu palače došao u susret i pozvao ga, da ga zove car.

Dioklecijan je običavao satove sunčanog zapada i prvog sumračja sprovadjati u dvorani od stupovlja u veselom razgovoru, nakon što bi izašao iz kupališta, te htio da uživa svježiji morski zrak.

— Vjeruješ li i ti — rekne Dioklecijan mudracu — da kao što svaki dan ima svoje jutro i večer, kao što cijela priroda ima proljeće i jesen i svaki čovjek svoju mladost i starost, — vjeruješ li i ti, da i cjelokupno čovječanstvo imade svoje jutro i svoju večer? Ta me misao već često puta zaokuplja. Ne znam jeli to razmišljanje plod moje duboke starosti ili zrelog promatranja stvari? Jer čini mi se, da današnje pokoljenje smrtnika pada sve dublje u pokvarenost, nema već onih vrlina, kao što su ih imala prijašnja vremena, snaga za dobra djela i misli ponestaje im. Ti češ i sam priznati, da se ta staračka slabost ljudskog roda pokazuje kod svih umjetnosti i znanosti. Nigdje se ne pojavljuju nova iznašašća, ne stvaraju posebne tvorine, svuda se vidi oponašanje prijašnjih vremena ili je sve пусто, prazno brbljanje. Zašto priroda ne daje govornika, pjesnika ili povjesničara? Slikara, graditelja, kipara i drugih majstora, kao u stara vremena? Pogledaj danas! Nemirna lutanja, bludjenja i slaboća! Sve je bez snage. Kako li postaje sve jasniji način mišljenja u tih ljudi, koji gospoduju! Pa u svim tim narodima vrije i

ključa bez smisla i svrhe. To je vrijenje, koje dolazi pred raspadanjem. S dolina diže se gore nevrijednost i slaboća, pa potiskuje u nizinu ono što je visoko. Mislim, prijatelju, da se čovječanstvu približuje večer.

— Moguće i novo jutro! — rekne Hrisaores — jer kad posljednja stoljeća usporedim s predjašnjima, ne vidim drugo, do mrklu noć. A moguće će ona postati još tamnija. Ali tako mora da bude. Ipak jedno znam, moj care i gospodar, da se sunce sprema da grane. Vrijenje naroda nije znak truleža, već pomladjenja. Mutni mošt rasčistit će se u bistro vino. Svaka je smrt mati mlada života.

— Bez daljnjega — poviče Dioklecijan — i ti Hrisaore uvidjaš, da dan današnji nije kao nekada. Život naroda nije tako veseo i svjež kao nekoć; ozbiljan je, taman i nesredjen i ne zna se što bi zapravo htio. Ruši se sav stari poredak, dolaze novi zakoni, a često puta jedan besmisleniji od drugog. Ljudi se otcijepljuju jedan od drugog, dijele se, mrze i potajnim mislima vode rat radi utvaranja i snova. Sve je to jedna, mučna i bezdušna igra! Pa ipak svom svojom moći nisam to mogao spriječiti. Reci mi, otkuda dolazi ta nevolja?

— Otkuda dolazi? Jer je umrla javna sloboda! — odgovori Hrisaores. — Barbari, koji nisu nikada uživali slobode, nisu mogli stvarati divna djela ni misli, dok se Grci razvijahu u slobodi sve dok nisu poslije Aleksandra pali u sužanjstvo. Takav je bio i Rim, koji je u slobodi cvao svojom mudrošću i djelima. A kad se izmiješala stara krjepost s razbludom pobijedjenih barbara, nestalo je i slobode. Tada su došli nasilni vladodršci i cezari. Oni dođuše prepustiše narodu sve, da obradjuje svoja polja, da u radionicama radi i da igrama i nasladama zadovoljuje svoje pohote, ali zabraniše mu svaki polet duha k višim stvarima, k pravu da čovjek bude čovjekom, kakav je bio sam cesar.

Kod tih je riječi Dioklecijan s nepovjerljivim smiješkom stresao svoju sijedu glavu, a kad je to primjetio Peloponežanin rekne:

— Kako? Ti dvojiš, moj care i gospodar? A zašto su Grčka i Rim prije sužanjstva cvali, a poslije ne? Jer u slobodnim prilikama svaki čovjek vrijedi toliko, koliko uistinu sam vrijedi; on osjeća ono vječno, svim ljudima jednako, dostojanstvo; on se slobodno razvija u ono što po svojoj naravi može biti, te po tom mišljenju i djelovanju teži za onim, što je veliko i božansko, jer to

je težnja svakoga razumnoga čovjeka. — No dodje li tiranstvo, koje mrzi slobodu drugih, da može samo zasebno postojati, tada to tiranstvo hoće sve ono što je visoko i božansko da zadrži za sebe, naime slobodu, dok ostalom svijetu nalaže i dopušta potrebu i uživanje živinskog, niskog života. Tiranija je tada božanstvo, a ostalo čovječanstvo je samo prah; prijestolje je glavna stvar, sve ostalo samo sredstvo za njegovo uljepšanje; država je svrha, a narod za nju rodjeno sredstvo. Ali kad ljudi ne vrijede više čno što im je dala priroda, nego ono, što im je dalo prijestolje, kad oni ne rade više za svoju domovinu, nego služe kao svrha za tuđe djelo, kad su oni neka oravnica ili neka služba, onda i sva umjetnost proste životne udobnosti mora da poraste, a božanska da nestane. Onda kist i dljeto radi za nagradu, a ne stvara vječnu ljepotu, te gramzi za novcem. Tada i znanost plazi s obožavanjem oko tiranske stolice, jer ne će je prigrliti onaj, koga genij zove i posvećuje, već onaj, koji traži kruha ili koji je prema svojem stanovištu bliži ili dalji prijestolju, znajući, da prijestolje opet daje potrebno odobrenje.

Tako znanost postaje brbljarijom, božanska umjetnost običnom rukotvorinom, to divno vrelo svega dobrog a i lijepoga! Božji život zamire i duši se u kalu običnih briga za tjelesni užitak. Sad već ljudi i ne slute, kako bi nešto drugo moglo biti dobro radi samoga sebe. Dobro i lijepo, istina i pravednost, srčanost i krjepost vrijede samo toliko, koliko mogu koristiti. A čemu? Za sticanje novca, za dražkanje samoljublja, da užitak bude što raznohkiji! Ali kako bi i čovjek mogao da živi za nešto božansko, upravo božanskome za volju, kad se i nije za drugo rodio, već da bude svrha prijestolju silnika, stoviac, na kojemu se tka, nakovanj, na kojem se željezokuje, sitnica kugle zemaljske!

Ovdje prekine Dioklecijan govornika i reče:

— Bi li ti prognao iz svijeta ono što je korisno?

— Nikako, gospodaru! — odvrati Hrisaores — jer smo osjetljive naravi i to trebamo. I životinje traže ono što im je korisno, a ravnodušne su za ono, što ih ne utažuje glad i pohotu. One, kao i mnogi ljudi koji se odriču božanske slobode, nemaju pojma o ljubavi za ljepotom, za istinom i dobrotom, kao što ni ne znadu prezirati sve zemaljske stvari pred nebeskim. Samo ono.

što im koristi ima za njih vrijednosti! — Ali čovjek ne smije ostati životinja! Mi smo božanskog porijekla. A to je upravo ono što tiranstvo mrzi! Jer tiranija sama hoće da bude božanstvo; da samo ona vlada; da je narod ovdje samo radi nje; — ništa slična ne trpi kraj sebe i ništa višega od sebe.

— Ja ne znam — rekne car — da li ja pravo razumijem? Što bi bila država, u kojoj bi ono što je korisno, na primjer obrt, umjetnost i trgovina prestalo da bude najvažnije?

— Postala bi — odvrati mudrac — novi Rim, nova Grčka. Ljubav za domovinu, ljubav za krjepošću, radosni osjećaj bivstvovanja — to bi im bilo najvažnije. Nikada ne smije ono što je korisno za narod da prestane, ali im to ne smije postati najvažnije. Gdje je ono najvažnije kao danas, tu narod gubi svoju plemenitost i siromašniji je nego li prije. Jer u vječnoj borbi svojih snaga, da podmire potrebe svagdanjeg života, oni ih još povećavaju. Bogat je samo onaj koji ima više od onoga, što potrebuje ili bolje rečeno, koji manje treba od onoga, što ima. Zato i narod manjih potreba i manjih zahtjeva stajat će bliže užitku plemenitijega, jer mu za to preostaje vremena. U stara vremena, kad su potrebe smrtnika bile vrlo jednostavne, stajali su oni bliže božanstvu i o njemu su više znali, nego li o tajnama kuharske vještine, o novim tkaninama i oblicima odijela, u čemu ih mi daleko natkriljujemo.

— Ti si mi sve nejasniji, Hrisaore — vikne Dioklecijan. — Zar bi nas ti ponovno htio vratiti u prastaro vrijeme, kad su se ljudi zaogrtao u životinjske kože i hranili sirovim korijenjem?

— To ne. Ali bih htio čovječanstvo vratiti istini i njaravnosti — odgovori Hrisaores. — Htio bih da prezire ono što nije potrebno, a zavoli ono što je nužno, naime božansko. Otkada se čovječanstvo od ovoga otudjilo, ili što je isto, udaljilo od prirode, sve je umjetno skrpano i silništvo je upotpunilo povratak barbarštine.

— Ali ipak mora jedan vladati!

— To neka bude zakon!

— A tko da ga daje?

— Narod, koji će se po njemu ravnati, a neka ga stvaraju najčestitiji i najuvidjavniji, koje narod poznaje.

— Kako? A što će onda carevi na prijestolju?

— Neka čuvaju svetost zakona i neka pospješuju njegovu djelovanje.

— Ah! — klikne Dioklecijan — to su sve školske pripovijesti, koje se ne dadu ostvariti.

— Uistinu, care — odvrati Hrisaores smiješeći se — bolji život staroga svijeta živi još samo u starim djelima, koja se proučavaju u školi. Ali iz škole može da se povрати dobro u zbilju samo onda, kad na prijestolje stupi vladar, koji će svojim podanicima dozvoliti da budu ljudi. A vrijeme u kojem živimo pripravlja nam uskrsnuće.

Car zaniče glavom i progovori:

— Ali ne ono, koje ti očekuješ. Da, vrijeme pripravlja velike stvari, ali ne uskrsnuće, kako ti misliš, već grobove. — Ja vidim propast prijestolja, raspadanje carstva! Ja vidim, da iz godine u godinu prijeti narodu neko tiho ludilo, divlje opustošenje njegovih žrtvenika, propadanje poretka građanskog svijeta. Ti znaš, Hrisaore, o kojem to ludilu govorim. To je neko iz židovske Judeje donešeno praznovjerje. Ili bolje bi to morao nazvati bezvjerjem, jer otkazuje bogovima svako poštovanje i žrtvovanje, koje im pripada.

— Govoriš li ti to o vjeri kršćana, vladaru? — upita mudrac.

— Svakako, ako se bezvjerje i praznovjerje može nazvati vjerom! — odvrati car. — Kaži mi, u čemu sastoji čar, što oduševljuje one zanešenjake? To se s nepojmljivom brzinom širi od naroda do naroda. Njihova tvrdokornost oprla se strogosti mojih predja, pa i mojoj moći.

— Oče cezara! — povikne Hrisaores — Ti si mi naložio, da pred tobom govorim otvoreno i slobodno. Ja ti ne ću zatajiti svoga nazora o tom čudnom nastojanju i vrienju naroda. Nauka kršćana mora imati nešto više, nego je snatrenje i nesmisao, jer opažam, da ne samo prosti puk, već i odličnici, ne samo nezalice, već i učenjaci, ne samo mladići, već i trijezni starci pristaju s uvjerenjem uz nauku kršćana. Oni ne čine ništa, što bi bilo nepristojno, ne počinjaju opačina, što više, oni nastoje da žive tiho i čestito. To dakle ne može da bude plod neke ludosti: inače bi se mi varali glede mudrosti. Oni doduše ostavljaju žrtvenike i hramove starih bogova, jer vjeruju u jednog nevidljivog, koji vlada cijelim svijetom. A, cezare, zar i ti sam ne vjeruješ, da su

kipovi naših bogova samo kipovi, a ne živa božanstva? Da oni samo pokazuju na viša, skrivena božanstva? To je istina, koja se iako s velikim oprezom već dugo vremena naučaje u školama mudraca, jer to je istina, koju će svaki prepoznati, koji se odvaja od prostog puka. A ta istina prodire sada u narod kroz kršćanstvo i zauzima sve većeg maha.

— Upravo to je ono najštetnije; to je što ruši svjetski mir, te prijeti da će prevrnuti dosadašnji poredak — rekne Dioklecijan. — Nije dobro, da se svaka istina proširuje medju narod. Kamo će to dovesti, ako se žrtvenici napuste i strah pred bogovima iščezne? Tko će obuzdavati svjetinu, koja se jedva plaši vidljivih bogova, a da i ne spominjem nevidljive? — Kad bi carevi dopusili da se mirno šire ta načela, onda bi napokon oni sami bili pobacani s prijestolja kao i bogovi.

— Ali tim načelima ti priznajes istinitost i to se ne može tajiti — primjeti Hrisaores.

Dioklecijan odvratí:

— Prijatelju, mnogo je toga u školi neškodljivo, što ti na ulici urodilo zlim plodom; mnogo je toga samo po sebi valjano, što u običnom životu ne bi koristilo, već izazvalo smetnju. Ta istina, ako je sama po sebi istina, onda je jedna od onih, koja razriješava sve veze poretka i razara temelje postojećeg carskog ustava. Zašto moramo biti sa svim sredstvima kojima raspolažu carevi potlačivana.

Hrisaores na to odvratí:

— Kad bi tvoja posvećena osoba, care, bila članom prostog puka, pa bi došla zapovijed od oblasti, da se ona istina zove prijevarom — bili ona u tebi prestala biti istinom? Pa kad bi ti se i smrću zaprijetilo, da odložiš svoje uvjerenje, bi li ga ti odložio i uvjerio se o protivnom? — Vidiš cezare, tako je i s narodom! Tamnice, progoni, zbacivanja sa časti i mjesta, pa i sama smaknuća nisu u stanju da istrijebe zavladao uvjerenje. Protiv duševne svemoći ne pomaže sila željeza, ni sila zlata, jer pobjedjuje ona sila koja je božanskog porijekla.

— Ali ako se uz takova načela i takove muke otuđuje duhu naroda postojeći državni poredak? — zapita car.

— Onda će se taj red tudjiti i svijetu — odvratí Hrisaores — ne će spadati njegovu životu, pa će ga on bez

sile srušiti. Uvjerenja čovječanstva su život i zakon; sve građanske uredbe primaju od tih uvjerenja znak vrijednosti ili nevrijednosti, život ili smrt. Vladar koji se bori proti uvjerenju svog vremena, izgleda kao tuđinac. Njegov razum nije više razum ljudskog roda. Njega će zamrziti kao zlobnika, ili će mu se narugati kao budali.

— A kamo to vodi? — upita car.

— Vladar ima veću vlast nego njegov podanik — odvrati Hrisaores — ali ljudski rod ima veću snagu, nego li vladar. Ako se načela, koja se sada progone, budu širila u tami, te se razgrane da se više ne budu dala sakrivati, onda će doći mudar vladar, pa će ih proglasiti svetim i po njima postati moćniji nego svi oni koji su ta načela progonili. *). Mi mislimo da svijet mora propasti, ako više nema onoga, što je do sada postojalo. Ali on će zbaciti samo zimsku odoru i navući na sebe proljetno ruho.

Car je šutio časak zamišljeno, a onda progovori:

— Po tome se čini, Hrisaore, da ti nisi odobravao stroge mjere, koje su upotrebljavane, da spriječe nesreću i nered, koji je prijetio i carstvu i narodu? Ti dakle držiš, da su hiri kršćana više od običnog snatrenja i sljeparija? Ja ne ću nikada moći, a niti sada ne mogu još da poštujem to plazenje po mraku, koje buni mir naroda, iako imade medju njima više uvidjavnih i pravednih ljudi. Ali upravo ti su najopasniji i upravo njih sam preko mojih činovnika po pokrajinama davao najstrože proganjati. Kaži otvoreno što bi ti učinio da si bio na mome mjestu na prijestolju?

— Oče cezara! — poviče Hrisaores — koji bi medju smrtnicima mogao na ovo pitanje odgovoriti? Moćan je vladar, ali moćnije je orudje više nevidljive sile, koja upravlja svijetom. Ti nisi progonom kršćana postigao svoju svrhu, već si pospješivao svrhu one više sile. Ti si mnijenja kaznio, ali ih nisi oprovrgao, zato ona žive. Ti si progonio uvjerenja, pa si tom bukom obznanio one, koji za njega još ni čuli nisu. Proti svojoj volji proširio si kršćanstvo, a mislio si ga iskorijeniti. I dao si time

*). To se uistinu dogodilo i to godinu dana prije Dioklecijanove smrti. Taj čin izveo je Konstantin Veliki, koji je time dobio carstvo i pridjev Veliki.

povoda da se narod u svom uvjerenju ojača, mjesto da si ga oslabio ili umrtvio.

Car kimne sijedom glavom u znak povladjivanja, pa rekne:

— Ja znam, da sam za pokvarenost ovoga vremena nažalost preslab.

— Narodi svijeta tvrdit će, a govorit će i buduća stoljeća, da se ti nisi borio proti, već za pokvarenost tvoga vremena, jer si se borio za ono što nije bilo zgodno za ćud i spas naroda; borio si se proti potrebama ljudskog roda, koji je te potrebe naglašivao.

A što bi bila ta takozvana potreba ljudskog roda ?

— upita ga carski starac s nešto podrugljivim smiješkom.

— Bit ćovjekom! — odgovori mudrac.

Gradska knjižnica Solin

Digitalizirana zavičajna zbirka Salonitana, knjiga 2

Heinrich Zschokke: Dioklecijan u Saloni

Elektroničko izdanje izvornika koji je objavljen u Splitu 1928. godine

Gradska knjižnica Solin © 2012

Urednica

Karmen Borković

Odabir građe

Karmen Borković

Nada Topić

Jurica Benzon

Snimanje i obrada građe

Gradska knjižnica Marka Marulića Split

Nakladnik

Gradska knjižnica Solin

ISBN 978-953-7851-02-6

Gradska knjižnica Solin © 2012
ISBN 978-953-7851-02-6